خوتەن قوزغىلىڭى ھەققىدە ئەسلىمە

دوكتور مۇھەممەت ياقۇپ بۇغرا

ئېلكتاب ياسىغۇچى : <<ئۇيغۇر ئېلكتاب گۇرۇپپىسى>>دىن ئۇيغۇر ئوغلى
ئېلكتاب تارقاتقۇچى : ئۇيغۇر ئېلكتاب تورى
www.uyebook.com ياكى www.uyebook.cn
ماتېرىيال مەنبەسى : ئورخۇن ئۇيغۇر تارىخى تور بېتى
http://www.orkhun.com
تورغا يوللىغۇچى : ئورخۇن ئۇيغۇر تارىخى تور بېتىدىن Yawuz ئەپەندى

كىرىش سۆز

ئۆتكەن يىل ۋەتەننى زىيارەت قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇرۇمچىدە تۇرغان ۋاقتىمدا« شىنجاڭ تارىخي ماتېرىياللىرى» نى كۆرۈش پۇرستىگە ئىگە بولدۇم ۋە ئىنتايىن تەسىرلەندىم. ۋەتىنىمىزنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن كۆپلەپ پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى نەشر قىلىنىپتۇ. بۇ، شىنجاڭ تارىخىدا چوڭ بىر ياخشى ئىش. ئاپتورلار ھادىسىلەرنى ھازىرقى جەمئىيەت ۋە مەھەللىۋى مەيداندا تۇرۇپ تەھلىل قىلىپ چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، يەنىلا ۋەقەلەردىكى ئەسلى ماھىيەت ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

بۇ ماقالىلەرنى كۆرۈش جەريانىدا شۇ چاغلاردا خوتەندە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ تىلغا ئېلىنمىغانلىقى ۋە ياكى دارىتىپ ئۆتۈپ كېتىلگەنلىكىنى ھېس قىلدىم. ۋەھالەنكى بۇ ھادىسەلەر، يەنى بەزىلەرنىڭ« ئىسلامچىلار- چوماقچىلار» ھەرىكىتى دەپ كۆرسەتكەن خوتەن قوزغىلىڭى بولسا، پۈتۈن شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭلارغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ھازىر «دېھقانلار ئىنقىلابى» دەپ تەبىر بېرىلىۋاتقان قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر پارچىسى ئىدى.

يەنە مەن شىنجاڭ گېزىتىگە بېسىلغان مەملىكەتلىك سىياسى كېڭەش ئۇمۇمىي يىغىنىنىڭ مىللەتلەر تارىخىنى تەتقىق قىلىش توغرىسىدىكى قارارىنى كۆرۈپ قالدىم. بۇنىڭدا بۇ خىزمەتنى تېخىمۇ چوڭقۇر ۋە ئەستايىدىل ئېلىپ بېرىش ھەتتا چەتئەللەردىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنىمۇ يېزىشقا رىغبەتلەندۈرۈشكە بولىدۇ دەپ كۆرستىلگەن. شۇڭا مەن بۇ قاراردىن جۈرئەتلىنىپ بۇ مەسلىنى يېزىپ چىقتىم.

كېلىپ چىقىشىم خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ ئاساسىي رەھبىرى بولغان مەتمىن ھەزرىتىم(تۆۋەندە- م. ئى.

بۇغرا دەپ يازىمەن) ئائىلىسىدىن بۆلۈپ، دادام بۇ ھادىسىلەردىن چەتتە قالالمىغان، ئانامۇ بۇنىڭ دەردىنى ئاز تارتمىغان. خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ پۈتۈن جەريانى ئائىلىمىزدىكىلەرنىڭ ئۆز ئەۋلادلىرىغا داستان قىلىپ سۆزلەپ بېرىدىغان بىر ئەنئەنىگە ئايلىنىپ قالغان. مېنىڭ بۇ ئەسلىمىلىرىم ئائىلەمدىن ئاڭلىغانلىرىم، چەتئەلدىكى ھاياتىمدا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىن ئۆگەنگەنلىرىمدىن ئىبارەت. تارىخ تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا كىرگۈزۈشكە بولامدۇ- يوق، كۆرۈپ بېقىشقىلارنى ئۈمىد قىلىمەن.

ھۆرمەت بىلەن:

دوكتۇر مۇھەممەت ياقۇپ بۇغرا

1984- يىلى، ئەنقەرە- تۈركىيە.

ئومۇمى ۋەزىيەت

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، خوتەن تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئەڭ چەت ياقىسىغا جايلاشقان بىر جاي. خەلق شۇ چاغلاردا زامانىنىڭ ئەڭ قالاق قاتناش ۋە خەۋەرلىشىش ۋاستىلىرىدىنمۇ مەھرۇم بولۇپ، مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش دېگەنلەردىن خەۋەرسىز ئىدى. مىللى تەڭسىزلىك ئەۋجىگە چىققان بولۇپ، خەنزۇ ھۆكۈمران سىنىپى يەرلىك خەلقنى دەھشەتلىك زۇلۇم بىلەن ئىدارە قىلىشتىن تاشقىرى ئۆلارنى نادان قالدۇرۇپ پېكىلىشتىن ئۆلگۈدەك قورقۇتۇپ ئۇنى ھامان ئۆجۇقتۇرغان، ئىجتىمائىي ھاياتتا قالاقلىق ۋە خۇراپاتلىق ھۆكۈم سۈرگەن، يوقىرى تەبىقىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ قول- چومىقى بولغان، بەگ، چوڭ يەر ئىگىلىرى ۋە دىننى مۇتەئەسسىپ ئىمتىيازلىق كىشىلەر خەلقنى ئېزىشكە ئۆزىنىڭ خوجايىنلىرىدىن كېيىن قالمىغان، ھەر بىر ئامبال ئۆز ئالدىغا بىر ھۆكۈمەت بولۇۋالغانىدى.

خوتەن ھىندىستان ۋە ئافغانىستانغا يېقىن بولۇشتەك جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى بۇ رايونغا سودا تىجارەت ۋاستىسى بىلەن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى يۈز بېرىۋاتقان يېڭىلىقلاردىن خەۋەر (گېزىت ژورنال) تېپىشىغا سەۋەب بولدى. بۇ بىر قىسىم كىشىلەردە خەلقنى مائارىپ جەھەتتىن ئاقارتىش تەشەببۇسلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ كىشىلەر ئومۇمەن ياش مۇدەررىسلەر ۋە تالىپلار، يەنى دىنى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. چۈنكى خەلق ئىچىدىكى ساۋاتلىقلارمۇ شۇلار ئىدى. مەدەنىي ئاقارتىش ئورۇنلىرى ۋە مەكتەپلەرنىڭ يوقلۇقىدىن خەلقنىڭ ئىلىم- بىلىم ئېلىش مەركىزى بۇ دىنى مەدرىسلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان. ھۆكۈمرانلار باشقۇرۇشىدىكى شۇتاڭ مەكتەپلەر بولسا پەقەت ھۆكۈمرانلارغا سادىق بەگ- لاۋيې يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرىدىن ئىبارەت ئىدى، خەلق بۇنىڭدىن بەك نەپرەتلىنەتتى.

جاھالەت ئىچىدىكى مەھكۇم خەلق مۇستەبىت زالىم خەنزۇ ھۆكۈمرانلارنى خەنزۇ مىللىتىنىڭ ۋەكىلى

دەپ چۈشەنگەن. ئۇلار كۆرگەن ۋە بىلگەن خەنزۇلار ئەنە شۇ زالىملار ئىدى. مەسىلەن، خوتەنگە خەنزۇلار سېپىل ئالدىدىكى بىر قانچە ئائىلە گۆرۈكەش، جازانىخور تىجارەتچى خەنزۇ ۋە ئاندا-ساندا سېپىل ئىچىدىن تاشقىرىغا چىقىپ خەلققە بالايى ئاپەت ياغدۇرۇلغان چېرىكلەردىن ئىبارەت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئىچىدە ئومۇمەن خەنزۇلارغا قارشى بىر ئۆچمەنلىك ئەۋج ئالماقتا ئىدى. بىچارە خەلق جۇڭگودا ئۆزىگە ئوخشاش بۇ ھۆكۈمران سىنىپ قولىدا ئېزىلىۋاتقان مىليونلىغان خەنزۇ خەلقىنىڭ بارلىقىنى نەدىن بىلسۇن!

ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈندىن- كۈنگە ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتقان ئالۋاڭ- سېلىقلار خەلق نوپۇسىنىڭ يۈزدە توقسانىنى تەشكىل قىلغان ئاجىز ۋە ئوتتۇراھال دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىنى چىدىغۇسىز ھالغا كەلتۈردى. ھۆكۈمرانلار بىر قات ئالۋاڭ قويسا ئۇلارنىڭ قول چوماقچىلىرى بۇنى ئون قات قىلىپ خەلقتىن ئالاتتى، بۇنى «خاننىڭ ئەمرى»، «خاننىڭ ئەسكەرلىرى ئۈچۈن» دەپ كۆرسىتەتتى، خەنزۇلارغا ئالۋاڭ-سېلىق يوق ئىدى. يەرلىك خەلققە ئادالەتسىزلىك كۆزى بىلەن مۇئامىلە قىلىناتتى. مانا بۇ ئەھۋال مۇتلەق كۆپچىلىك خەلق ئىچىدە خەنزۇ مىللىتىگە بولغان ئۆچمەنلىك ھېسسىياتىنى ياراتقانىدى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمدەك بىر قىسىم ياش تالىپ ۋە مۇدەررىسلەردە يېڭىچە بىلىمگە ئىنتىلىشلەر باشلاندى. بۇ ئىش بۇلۇپمۇ ھەج قىلىش ئۈچۈن ئەرەب ئەللىرىگە بېرىپ كەلگەنلەردە ئەكس ئەتمەكچى ئىدى. ئۇ زامانلاردا ھەجگە بارىدىغان يول روسىيە- تۈركىيە يولى بۇلۇپ كەلگەن. قەشقەردە 1913- يىللاردا ئابدۇقادىر داموللام باشچىلىقىدا «مەتلەئۇل ھىدايەت» ناملىق بىر تەشكىلات قۇرۇلدى. بۇنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى زامانىۋى مائارىپنى قانات يايدۇرۇش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر، خوتەن، كۇچا ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا مەكتەپلەر قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپلەر شەھەردىكى بىر قىسىم باي- سودىگەر ۋە قۇشۇمچە تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان يەر ئىگىلىرىنىڭ ياردىمىگە يۆلەنگەن. ئوقۇغۇچىلىرىمۇ ئاساسەن شۇلارنىڭ باللىرى ئىدى. دەرسلەردىن تىل-ئەدەبىيات، ماتېماتىكا ۋە شېئىر ئاساس قىلىناتتى. بۇ مەكتەپلەرگە تۈركىيەدىن خۇسۇسى مۇئەللىملەر كەلتۈرۈلگەن. ئەھمەت كامال ۋە ئىسمايىل ھەققى ئىسىملىك مۇئەللىملەر شۇ چاغدا مەكتەپلەردىكى باللارنى ئوقۇتۇپلا قالماي ئىشتىن سىرتقى تەربىيە شەكلى بىلەن چوڭلارنىمۇ تەربىيىلەشنى ئېلىپ بارغان. خەلقنى ئاقارتىش جەھەتتە ئاق- قارىنى پەرق ئېتىش جەھەتتە بۇ، چوڭ رول ئوينىدى. بولۇپمۇ خوتەن، قەشقەر ۋە غولجا قاتارلىق جايلاردا باشلانغۇچ دەرىجىدە بولسىمۇ بىر زىيالىيلار تەبىقىسى يوقتىن بارلىققا كەلدى. خوتەندە م. ئى. بۇغرا ۋە دادام ئابدىكرىم ھاجى بۇلاردىن ئىدى. خوتەندە بۇ مەكتەپ ئالتۇن مەدرىسە ئىچىدە (ھازىرقى سىياسى كېڭەشنىڭ سىياسى مەكتەپ ئورنىدا) پائالىيەت ئېلىپ بارغان. بۇ خىل يېڭىلىق ھەرىكەتلىرى دەسلەپتە ھۆكۈمەتنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلمىغان. چۈنكى ئۇ دەۋردە گېلاۋخۇي بىلەن ئاۋارە ئىدى. كېيىنچە بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئارىسىدا تۈركچە ئاھاڭدىكى مارېشلارنى ئوقۇش، ئەركىنلىك، باراۋەرلىكتىن سۆز قىلىدىغانلار

كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇ چاغدا يەرلىك مۇتەئەسسىپلەر بولۇپمۇ ھۆكۈمران سىنىپقا يۆلىنىپ جان باقىدىغان باي سودىگەرلەر ئۆز خوجايىنلىرىغا بۇ ئەھۋالنى بىر ئىسيان ھازىرلىقى دەپ مەلۇمات بېرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ خىل مەكتەپلەر ۋە تەشكىلاتلار پاچاقلىنىپ تاشلاندى. بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار مەجبۇرى شۆتاڭ مەكتەپلەرگە ئېلىندى. مۇئەللىملەر چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىلدى. مەرھۇم ئابدۇقادىر داموللام سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

بۇ باستۇرۇش خەلقنى ئەبەدىي نادانلىق ۋە جاھىللىقتا قالدۇرۇپ ئىدارە قىلىشتىن ئىبارەت خام خىيال ئىدى. ئەكسىچە ئويغىنىشقا باشلىغان خەلق ئىچىدە ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئۆچمەنلىك تېخىمۇ ئۇلغايدى. جۈملىدىن خوتەندە بىر قىسىم مۇددەرىسلەر ۋە تالىپلار«قۇتۇلۇش يولى، قوراللىق ئىنقىلاب قىلىپ ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش» دېگەن ئىدىيىنى تارقاتماقتا ئىدى.

بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى م. ئى بۇغرا كۆرۈنۈشتە چۆچەكتىكى مۇراد ئەپەندىدىن دىنى دەرس ئېلىش ۋە ئالىي سەنەد (دىپلوم) ھاسىل قىلىش بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پۈتۈن شىنجاڭنى ئايلىنىپ ئەھۋال تىڭ-تىڭلاش ئۈچۈن 1930- يىلى يولغا چىقىپ كۇچا، كورلا، قارا شەھەر، تۇرپان، ئۈرۈمچى، چۆچەك، ئىلى ۋە ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا ئالتە ئاي ساياھەت قىلىپ كەلدى. سەپەر خۇلاسىسى:

1) تىنچ يول بىلەن ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. پۈتۈن شىنجاڭ خاراكتېرلىك قوراللىق ئىسياندىن باشقا چارە يوق، بۇنىڭ ئۈچۈن رايون خاراكتېرلىك بىر ھەربىي يوشۇرۇن تەشكىلات بۇلۇش لازىم. بىر تەشكىلات قۇرۇشنى ئېغىزدا قوللايدىغانلار خېلى كۆپ بولسىمۇ ئەمەلىي ھەرىكەتكە قاتنىشىدىغانلار ئانچە يوق ئىدى (غۇلجىدا ساۋۇت داموللام بىلەن پىكىر بىرلىكى قىلىنغان بولسىمۇ قەتئىي بىر قارارغا كەلمىگەن ئىدى).

2) قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىنىش ئورنى خوتەن بۇلىشى لازىم. چۈنكى جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە خەلقنىڭ روھى ھالىتى بۇنىڭغا ئۇيغۇن.

3) قوراللىنىش ئۈچۈن قورالنى دۈشمەندىن تارتىپ ئېلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەن كۈچىنى پارچىلاپ ئاجىزلاشتۇرىدىغان ھەر يەردە ئىسيان چىقىش پۇرستىنى كۈتۈش، مۇۋاپىق بىر زاماندا يەنە بىر قېتىم رازۋېدكىغا چىقىش لازىم، دېگەن تونۇشقا كەلدى. م. ئى بۇغرا بۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1931- يىلى 6- ئايدا قاراقاشتا بىر يوشۇرۇن تەشكىلات قۇردى. تەشكىلاتنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ئەزالىرى م. ئى. بۇغرا، نىياز ئاخۇنۇم ۋە تۇسۇممەت ئاخۇنلار ئىدى. بۇ تەشكىلات ئەزا توپلاش ۋە مەخپى رەۋىشتە ئەھۋال ئىگىلەش بىلەن باسقۇچلۇق ھالدا راۋاجلىنىدۇ. تەشكىلات قوزغىلاڭنىڭ ھازىرلىقى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئۇمۇمي ۋەزىيەت، قارشى تەرەپنىڭ ھەربىي ۋە باشقا ئەھۋاللىرىنى ئىگىلەش ئاساسىدا ھەرىكەت پىلانى تۈزىدۇ.

قۇمۇل قوزغىلىڭى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە كۆتۈلگەن بىر ئۆزگىرىشنى پەيدا قىلدى. ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئاساسى كۈچى قۇمۇل تەرەپكە قارىتىلغان ئىدى. م. ئى. بۇغرا قوزغىلاڭنى خوتەن رايونىدىن باشلاپ پۈتۈن ئالتە شەھەرگە قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئۈستۈن دىنىي ئىلمى ۋە ئابروييدىن پايدىلىنىپ خەلق ئىچىدە كەڭ تۈردە دىنىي ۋەز نۇتقىلار باشلاپ ئۆزىگە تەرەپدار توپلاپ، قوزغىلاڭ ئۈچۈن مەنىۋى كۈچ ھازىرلايدۇ. قاغىلىق، يەكەن ۋە قەشقەردىمۇ تەشكىلاتنى قۇرۇش مەقسىتى بىلەن كىچىك ئىنىسى نۇر ئەھمەت ۋە ئەزالاردىن قۇربان ئابدۇللانى ئەۋەتىدۇ، لېكىن ئۇلار، بۇ جايلاردا تەشكىلاتتىن سۆز ئېچىش ھازىرچە قۇلايسىزلىقىنى سېزىپ، قوزغىلاڭغا ئۇلگۈرۈپ خوتەنگە قايتىپ كېلىدۇ.

تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ سانى 130 ئەتراپىغا يەتكەندى، ئەمدى مەسىلە قورال ھازىرلاش ۋە قورال ئىشلىتىشنى ئۆگىنىش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن قاراقاشنىڭ چەت يېزىلىرىدا، كۆرۈنۈشتە كەتمەن-سوقىدىغان تۆمۈرچى دۇكىنى، ئەمەلىيەتتە بولسا قىلىچ ۋە نەيزە سوقىدىغان ئورۇن تەشكىللىدى. يەنە بىر گۇرۇپپا، م. ئى. بۇغرا باشچىلىقىدا خوتەننىڭ قاراڭغۇ تاغ ۋە ئۈجمە بازار غوجام ئەتراپلىرىدا يەرلىك ئوۋچى پالۋانلارنى يىغىپ مىلتىق ئېتىشنى ئۆگەندى ھەم بۇ مەرگەنلەردىن بىر قىسمى تەشكىلاتقا ئەزا بولدى. 1931- يىلىنىڭ ئاخىرلىرى تەييارلىقلار ئاساسەن پۈتۈپ قالغاندى. قوزغىلاڭنىڭ زامانى مەسلىسىلا قالغاندى.

ساۋۇت داموللام تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەب ۋە ھىندىستانلارنى ئايلىنىپ ئۇدۇل خوتەنگە كېلىدۇ ۋە خوتەندىكى تەشكىلاتقا ئەزا بولۇپ كىرىدۇ. 1932- يىلى 1- ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى قاراقاش ئوييباغ مەدرىسىدە ئەزالاردىن غاپپار ھاجىمنىڭ ھۇجرىسىدا 130 كىشلىك تەشكىلات ۋەكىللىرى يىغىن ئاچىدۇ. كۈن تەرتىپى: ساۋۇت داموللا ۋە قاراقاش مەمەت نىياز ئەلەم ئاخۇنۇملارنىڭ ئەزالىققا كىرىشىنى تەستىقلاش، قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرىنى سايلاش، قوزغىلاڭ غەلىبە قىلغاندىن كيىن قىلىنىدىغان ھۆكۈمەت تەركىبىنى تايىن قىلىش ۋە ھەركەت كۈننى بەلگىلەشتىن ئىبارەت ئىدى.بىرىنچى ماددا بىر ئېغىزدىن ماقۇللىنىدۇ، قوزغىلاڭ رەھبەرلىكى ئۈچۈن مەمەت نىياز ئەلەم دۆلەت باشلىقلىقىغا، ساۋۇت داموللام باش مەسلىھەتچى ۋە دىننى ئىشلار مەسئۇللۇقىغا، م. ئى. بۇغرا باش قوماندانلىققا سايلىنىدۇ. ساۋۇت داموللام ئۆزىنىڭ چەتئەللەردىكى ئىگىلىگەن ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق خۇلاسە چىقارغان:

1) بۈگۈنكى دۇنيا شارائىتىدا ئىنقىلابىمىزغا قوشنا ۋە باشقا چەت دۆلەتلەردىن ياردەم كۈتمەك مۇمكىن ئەمەس. بۇ ھەقتە كۆپلىگەن مۇناسىۋەتلىك كىشلەر بىلەن پىكىرلەشتى.

2) ئىنقىلابنىڭ قوزغىلىش نۇقتىسى خوتەندە بولىشى لازىم (شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۇدۇل خوتەنگە

كەلدىم.)

ساۋۇت داموللام رامزان مۇناسىۋىتى بىلەن خوتەننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قۇرئان ۋە ھەدىسلەردىن ۋەز ئېيتىپ، بولۇپمۇ جاھات توغرىسىدىكى تەلىماتلىرىنى كەڭ تەشۋىق قىلىپ، قوزغىلاڭ ئۈچۈن خەلق ئىچىدە ئۇمۇمىي پىكىر ئېقىمى بەرپا قىلىپ، ماددى ۋە مەنىۋى كۈچلەرنىڭ توپلىنىشىغا چوڭ كۈچ چىقىرىدۇ.

يېتەرلىك ئادەم كۈچ ۋە باشقا كېرەكلەر ھازىرلانغان بولسىمۇ، قورال يوق ھېسابتا ئىدى. زامانىۋى بەش ئاتار مىلتىقتىن تۆت ـ بەش دانە، پالۋانلارنىڭ ئوۋچى مىلتىقىدىن 20 گە قەدەر، نەيزە قېلىچ ۋە چوماقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئادەملەر ھەيۋەتلىك كۆرۈنمەك ئۈچۈن ئۇزۇن چاچ قويۇپ، قىزىل سەللە، يېشىل تون كىيىۋالغانىدى. قوزغىلاڭ ۋاقتى 1933ـ يىل 2ـ ئاينىڭ 29ـ كۈنىگە قارار قىلىنىدۇ. لېكىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ يامۇلدىكى خەۋەرچىسى تۇردى بەگ كېلىپ ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قوزغىلاڭدىن خەۋەر تاپقانلىقىنى، پالۋانلارنىڭ ھەممىسىنى يامۇلغا يىغىۋالغانلىقىنى ۋە قوشنا ۋىلايەتلەردىن قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش ۋە باشلىقلارنى جازالاش ئۈچۈن ئەسكەر چاقىرغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئاستىدا پىلاننى ئۆزگەرتىپ دەرھال قوزغىلاڭ قىلىشقا قارار قىلىنىدۇ.

قاراقاش قوزغىلىڭى

ھەركەت پىلانى پاش بولۇپ قالغانلىقتىن ئەسلى پىلاندىن بەش كۈن ئىلگىرى، يەنى 1933ـ يىل 2ـ ئاينىڭ 24ـ كۈنى قاراقاشتا قوزغىلاڭ باشلىنىدۇ. خەۋەر قىلىپ ئۆلگۈرەلمىگەنلىكتىن يىغىلىش ئورنىغا (ئويباغ مەدرىسىگە) ئاران 68 كىشى كەلگەن بولسىمۇ، ساقلاپ تۇرماستىن كېچە سائەت بىردە يامۇلغا بېسىپ كىرىدۇ. يامۇلدا بىر قانچە ئون كۈن ئىلگىرى ئامبال تۇتىۋالغان پالۋانلار يامۇلنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇرۇش يېرىم سائەتچە داۋام قىلىدۇ. شەنجاڭ باشلىق بىر قانچە ئەمەلدارلار ئۆلتۈرۈلدى، ئۇلاردىن 12 سى ئىلچىگە قاچتى. قالنى ئەسىرگە ئېلىندى. قوزغىلاڭچىلاردىن بىر كىشى ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن قارا قاش «پەتھى» بولدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئەتراپ ۋە شەھەر خەلقىدىن 10 مىڭدەك ئادەم قولىغا نېمە چىقسا شۇنى كۆتۈرۈپ قوزغىلاڭچىلارغا قېتىلماق ئۈچۈن ئاللا- ئاللا دەپ توۋلاپ شەھەر ئىچىنى تولدۇرىدۇ. كېچە تاڭ ئاتقۇچە بۇلاردىن 1000 دەك كىشى زاۋىغا، گۇمىدىن كېلىدىغان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنىڭ ئالدىنى توسۇشقا (م. ئى. بۇغرانىڭ چوڭ ئىنىسى ئابدۇللا مەخسۇم، ئىسمايىل داموللام ۋە غاپپار ھاجى قوماندانلىقىدا.) يوللاندى. بۇلار كېچىسى گۇمىدىن كېلىۋاتقان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىمىز دەپ پىيالمىغا قاراپ ماڭىدۇ. لېكىن گۇمىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر پىيالمىدا ياتماي چۆلدە قۇم دۆۋىلىرىنىڭ ئارقىسىدا يوشۇرۇنۇپ بەخىرامان كېلىۋاتقان قوزغىلاڭچىلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كۆپ

چىقمىغا ئۈچرىتىدۇ. زاۋانىڭ تار بوغۇز دېگەن يېرىگە قەدەر كەلگەن ئەسكەرلەرنى دىنىي ۋە مىللى شوئارلار بىلەن ئۆزىنى ئۇنۇتقان قوزغىلاڭچىلار يامغۇردەك يېغىۋاتقان ئوقلارغا قارىماي پالتا، كەتمەن، نەيزە ۋە چوماقلار بىلەن دۈشمەن ئۈستىگە باستۇرۇپ كىرىپ ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىۋېتىدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى گۇمىغا قاچىدۇ. بۇ سوقۇشتا قوزغىلاڭچىلاردىن 200 دەك كىشى ئۆلىدۇ. خوتەن شەھەر ئەتراپىغا يىغىلغان قوزغىلاڭچىلار قەشقەردىن كېلىدىغان ۋە سېپىلدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى بىلمەي ھۇجۇمغا ئۆتمەي تۇرىدۇ.

قاراقاشتىكى قوزغىلاڭ خەۋىرى خوتەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئەتراپتىكى ناھىيىنىڭ ئامبال ۋە ئەسكەرلىرى خوتەن سېپىل ئىچىگە كىرىۋالىدۇ. قاراقاشلىقلارنى تۇتۇپ جادۇغا بېسىپ كېسىلگەن باشلىرىنى خوتەن شەھەر ئىچىدىكى تۆت دەرۋازىغا ئاسىدۇ ۋە قاراقاشلىقنى تۇتۇپ بەرگەنلەرنى مۇكاپاتلايمىز دەپ جاكارلايدۇ.

ئۈچ كۈن ئىچىدە ئۇندىن ئارتۇق بىگۇناھ دېھقانلارنى ۋەھشىيلەرچە جادىدا بېشىنى كېسىپ ئۆلتۈرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە قاراقاشلىق بولمىغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى. قارامەت، تارى بەگ دېگەنگە ئوخشاش ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ يالاقچىلىرى ئۆزى بىلەن ئاداۋىتى ياكى ئۆچى بولغان خوتەنلىك كىشىلەردىن بىر قانچىسىنى قاراقاشلىق دەپ تۇتۇپ بەرگەن. خوتەن ئامبىلى خەلقنى مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن قورقىتىپ تىنچىتىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ ئەكسىچە ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئۆچمەنلىك تېخىمۇ ئاشتى.

قوزغىلاڭچىلارغا قەشقەرنىڭ بۇ تەرىپىدە قورقۇدەك ئەسكىرى قۇۋۋەتنىڭ يوقلىقى مەلۇم بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خوتەنگە ھۇجۇم قىلىشقا قارار قىلىندى.

مۇۋاپىق پەيتتە خوتەن كونا شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان ئابدۇللا مەخسۇم قوماندانلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئۈچ سائەتلىك سوقۇشتىن كېيىن شەھەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ، قارشى تەرەپنىڭ قوماندانى ئۆلىدۇ. ئىككى دانە توپ ۋە نۇرغۇن ياراق غەنىيمەت ئېلىنىدۇ. قاچقان قىسىم يېڭىشەھەر سېپىلىغا كىرىپ مۇھاسىرە ئىچىدە قالىدۇ. ئون نەچچە كۈنلۈك مۇھاسىرىدىن كېيىن سېپىلدىكىلەر تەسلىم بولۇشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تەنتەن ۋەكىللىرى سېپىل ئىچىگە كىرىپ كېلىشىمگە ئىمزا قويۇلغاندىن كېيىن دۈشمەنلەر تەسلىم بولىدۇ (بۇ ۋەكىللەر ئىچىدە دادامۇ بار) شۇ چاغدىكى تەسلىم بولۇش شەرتلىرى:«ھۆكۈمەتكە ئائىت خەزىنە، قورال، ئات- ئۇلاغ ۋە جابدۇقلارنى قويماي تاپشۇرۇش، خالىغان كىشى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولسا ئۆز كىشىلىرىمىز قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدۇ، تەسلىم بولغانلارنىڭ ھاياتىغا دەخلى قىلىنمايدۇ، شەخسى مال- مۈلۈك ئۆزىگە قالىدۇ» دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ شەرتلەر بويىچە سېپىل بوشىتىلدى. تەسلىم بولغانلار ئەركىن بولدى. غەنىيمەت ئېلىنغان قورال بىلەن قوزغىلاڭچىلار قوراللاندى. بىر قىسىم تەشكىلى ئاپپاراتلار قۇرۇلۇپ يېرىم مۇنتىزىم ھالەتتىكى 10 مىڭدەك بىر قوشۇن تەشكىل قىلىندى.

قوزغىلاڭ خەۋرى قەشقەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ماشاۋۇۋ شۇ دەۋردىكى قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق ۋە گۇمىدا تۇرۇشلۇق تۇلۇق قوراللانغان ئەسكەرلەردىن بىر جازا قوشۇننى تەشكىللەپ خوتەنگە ئەۋەتىدۇ. زاۋادا بۇنداق ئېھتىمالغا قارشى مۇداپىئەدە تۇرغان قوزغىلاڭچىلارغا خوتەندىن سۈبتىللا مەۋلىۋى قوماندانلىقىدا 2000 كىشىلىك بىر قەدەر خىل قوراللانغان قوشۇن ياردەمگە كېلىدۇ. بۇ جازا قوشۇنى كېچىسى ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ، شىددەتلىك سوقۇش ئالتە سائەت داۋام قىلىدۇ. «ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى» شوئار بىلەن ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۈچلۈك دۈشمەن ئۈستىگە سەلدەك بېسىپ كېلىۋاتقان خەلقنى كۆرۈپ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى قاچىدۇ، ئاتلىقلار قوغلاپ ئاق لەڭگەرگە قەدەر بېرىپ ئاندىن ئۆز جايىغا قايتىپ كېلىدۇ. دېمەك، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى قەشقەردىن كېلىش ئېھتىمالى بولغان ئەڭ كۈچلۈك دۈشمەننى تار- مار قىلىپ، مۇداپىئەدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈش ۋەزىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

گۇما قەتلىئامى

1933- يىل 3- ئاينىڭ 26- كۈنى كېچىسى گۇمىدا خەلق ئىچىدە «قۇمراۋات سوقۇشىدا يەندوتەي باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلەر خوتەنلىكلەر تەرىپىدىن تامامەن يوقىتىلىپتۇ، بىرسىمۇ ساق قالماپتۇ» دېگەن گەپ تارقىلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئەتراپ ۋە يېزىدىكى خەلقلەر ئابدۇلھېكىم ھاجىم ۋە ئاتاۋۇللا خانلارنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ بىر كېچىدىلا شەھەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئىككىنچى كۈنى بۇ خەۋەر يالغان چىقىدۇ. قۇمراۋاتتىكى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ پەرىشان ھالغا چۈشۈپ گۇمىغا قېچىپ كەلگەن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى شەھەردە دەھشەتلىك قەتلىئام يۈرگۈزىدۇ. غالجىرلاشقان ئەسكەرلەر ئالدىغا ئۇچرىغاننى ياش- قېرى، چوڭ- كىچىك دېمەستىن ھەممىنى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ- تالاپ ۋە ئوت قويۇپ ماڭىدۇ. ئالدىن خەۋەر ئالالىغانلار شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ قەتلىئامدا 450 بىگۇناھ خەلق ئۆلتۈرۈلگەن ۋە نۇرغۇن ساراي-دەڭلەر، مەدرىسلەر ۋەيران قىلىنغان.

بۇ ئارىدا قەشقەردىن ياردەم ئۈچۈن يولغا چىققان خەنزۇ، قىرغىز ئارىلاش بىرلەشمە ئەسكەر قاغىلىققا كېلىدۇ، بۇلار بىر توكچى باتارىيە قىسىم بىلەن قاغىلىقتا بىر كۈن تۇرۇپ يولغا چىقىدۇ. ئەتىسى قاغىلىق خەلقى خوتەنلىكلەرنىڭ قۇمراۋاتتىكى غەلىبىسنى ئاڭلاپ ئەبەيدۇللا ئەلەم ۋە ئاتاۋۇللا ئىشاننىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ شەھەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ. بىر كۈن ئىلگىرى خوتەنگە قاراپ ماڭغان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بەشئېرىق سوقۇشىدا تامامەن يوقىتىدۇ. گۇمىدىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قورقۇپ، چوڭ يولنى تاشلاپ ياقۇپ ئامبالنىڭ يول باشلىشى بىلەن تاغ يولى ئارقىلىق يەكەنگە قاراپ قاچىدۇ. يول ئۈستىدە قوزغالغان دېھقانلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ئاران يەكەن يېڭىشەھەر سېپىلىغا كىرىۋالىدۇ.

گۇما قەتلىئامى خەۋىرى خوتەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن م. ئى. بۇغرانىڭ كىچىك ئىنىسى نۇر

ئەھمەد ۋە سۇبىستۇللا مەۋلۇۋىي قوماندانلىقى ئاستىدا 2000 كىشىلىك بىر قوشۇن گۇما- قاغىلىققا قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇلار قاغىلىققا يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يەكەن يېڭىشەھەرگە كىرىۋالغان ۋە قەشقەردىن خېلى كۈچ ياردەمگە كېلىپ يەكەندىكى قارشى تەرەپنىڭ خېلى مۇھىم كۈچى توپلىنىپ قالغانىدى.

ھۆكۈمەتى ئىسلامىيە خوتەن

بۇ ۋاقىتقا قەدەر، قاراقاشتا بولغان قوزغىلاڭچىلار مەركىزى 1933- يىل 4- ئاينىڭ 5- كۈنى خوتەنگە يۆتكىلىپ كەلدى. مەھەممەتنىياز ئەلەم باشلىق قوزغىلاڭچىلار يېتەكچىلىرى داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ ئەلەم باشچىلىقىدىكى «ھۆكۈمەتى ئىسلامىيە خوتەن» قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. 2- ئايدا قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەركىبى ئۆزگەرتىلمىدى. مىلىك (دۆلەت باشلىقى) ئۇنۋان پەرمانى جاكارلاپ م. ئى. بۇغراغا ئىمىر ھەزرەت ۋە ئىككى ئىنىسى باشلىق بىر قانچە كىشىگە «ئىمىر» (قوماندان) دېگەن ئۇنۋانلار بېرىلدى. كېيىنچە بۇلار خەلق ئىچىدە شامەنسۇر (ئابدۇللا) ۋە ئىمىر ساھىب (نۇر ئەھمەد) دېگەن ناملار بىلەن مەشھۇر بولدى. خوتەننىڭ باشقا ناھىيىسىدىكى خەلقلەر ئۆز مۆتىۋەر كىشىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلىپ، ئۆز يەرلىرىگە ھاكىم بولغانىدى. خوتەن ئۇ تەرەپلەرگە ئەسكىرى كۈچ يوللىمىدى. چۈنكى ئۇ يەردىكى مۇھىم ئەسكىرى كۈچ ۋە ئامباللىرى قېچىپ خوتەن سېپىلى ئىچىگە كىرىۋالغانىدى. 6- ئاينىڭ 17- كۈنى يەكەن قولغا چۈشكەندىن كېيىن، چاقىلىقتىن تارتىپ يەكەن دەرياسىنىڭ يېڭىسار ياقىسىغا قەدەر بولغان رايون خوتەنلىكلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن بولدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ھۆكۈمىتى ئۆزىنى ئەسكەر ۋە باشقا جەھەتلەردە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بەزىبىر تەدبىرلەرنى ئېلىپ باردى. قوزغىلاڭ ئەرپىسىدە ھۆكۈمرانلارغا يان بېسىپ بىگۇناھ خەلققە زىيانكەشلىك قىلغان مۇناپىقلارنى جازالىدى. بۇنىڭدا بىرىنچى بولۇپ باۋۇدۇن بەگنى شامەنسۇر ئۆز قولى بىلەن چاپتى، باۋۇدۇن بەگ دۈشمەن تەسلىم بولايلى دېگەندە بۇلارنى توسۇپ «بۇ بىر نەچچە نەپەر مولللارنىڭ ئىشى، خەلق بىرقانچە كۈندىن كېيىن زېرىكىپ قايتىپ كېتىدۇ» دېگەن. يەنە خەلقلەر تاشقىرىدا ئاللا- ئاللا دەپ تۇۋلىسا، «بۇلار نېمە دەپ تۇۋلايدۇ» دەپ سورىغاندا باۋۇدۇن بەگ «نان- نان دەيدۇ» دەپ تەرجىمە قىلىپ بەرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «قاراقاشلىق» دەپ نۇرغۇن دېھقانلارنى تۇتۇپ بەرگەن. روزىسوپى قاتارلىق ئون بىر كىشىنى يارباغ (ھازىرقى سوچاڭ) غا ئېلىپ چىقىپ چوماقلاپ ئۆلتۈرگەن. مەمۇرىي جەھەتتە پۈتۈن ناھىيىلەردىكى ئەلەم (شۇ يەرنىڭ ئەڭ ئۈستۈن دىنىي ئىمتىيازلىق ئادىمى) ۋالىي بولۇپ تەيىنلەنگەن ۋە پۈتۈن ئىدارە قىلىش قانۇنلىرى ئىسلامنىڭ شەرىئىتى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان. مەسىلەن، باج تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا يېزىلاردا ئۆشرە (مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرى ھۆكۈمەتكە)،

شەھەرلەردە بولسا زاكات (بايلارنىڭ ماللىرىدىن قىرىقتىن بىرىنى ھۆكۈمەتكە) بېرىشنى يولغا قويغان. ئوغرىلىق قىلغاننىڭ قولىنى كېسىش، زىنا قىلغانلارنى ئىشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى قىلدۇرۇش، ئاياللارنى يۈزىنى يۆگەشكە مەجبۇر قىلىش ۋە يۈزى ئۈچۈق بازارغا چىققانلارنى كۆشۈككە سېلىپ بازارنىڭ كىرىش قىسمىغا ئېگىز دەرەخكە ئېسىپ قويۇشلار ئېلىپ بېرىلغان. بىر خەنزۇ ئەمەلدارنىڭ تەسلىم بۇلۇش شەرتىگە خىلاپلىق قىلىپ قورال يۇشۇرىۋالغانلىقى مەلۇم بۇلۇپ قالدۇ. ئۆيىنى ئاختۇرغاندا بىر دانە تايانچىدىن باشقا كېيىم- كېچەكلىرى ئارىسىغا يۇشۇرۇپ قويغان بىر قانچە نوكچا ئالتۇن چىقدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەنزۇلار كېلىشمىگە خىيانەت قىلدى دەپ پۈتۈن خەنزۇلارنى نازارەت ئاستىغا ئېلىپ، نەرسە- كېرەكلىرى بىر- بىردىن ئاختۇرۇلدۇ. نەتىجىدە خەنزۇلارنىڭ ھەممىسىدىن يۇشۇرۇپ قويغان نۇرغۇن مىقداردىكى ئالتۇن چىقدۇ. مەلۇم بولۇشچە خەنزۇ ئەمەلدارلار ئۆز- ئارا بۆلۈشىۋالغان خەزىنىدىكى ئالتۇن، كۈمۈش ۋە قىممەت باھالىق نەرسىلەر مۇسادىرە قىلىنىپ دوتەيدىن باشقىلىرى قويۇپ بېرىلدۇ. مۇسادىرە ھەيئەتنىڭ نازارەتچىسى بولغان غاپپار ھاجىمنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە قارىغاندا، يىغىۋېلىنغان ئالتۇننىڭ مىقدارى 10 مىڭ سەر ئەتراپىدا. بۇ خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە ۋەزىيىتىنىڭ نىسبەتەن كۈچلىنىشىگە پايدىسى بولۇپلا قالماستىن، خوجىنىياز ھاجىغىمۇ ئىككى قېتىمدا 1000 سەرلەپ ئالتۇن ياردەم قىلىشىغا سەۋەب بولغان ھەمدە ئەسكەرلەرگە مۇنتىزىم مائاش بەلگىلىگەن. بۇ باشقا يەردىكى ئەسكىرى كىشىلەرنىڭ خوتەن قىسمىغا ئېقىشىغىمۇ سەۋەب بولغان. خەلقتىن ئالۋاڭ سېلىق يىغىش ئىشلىرى باشقا «ھۆكۈمەت» لەرگە قارىغاندا يوق ھېسابتا ئىدى.

ئەسكەرلەر تەركىبى ئاساسەن ھېچ بىر ئەسكىرى تەلىم- تەربىيە كۆرمىگەن ساددا دېھقانلاردىن ئىبارەت ئىدى، «ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى» دېگەن شوئارىغا جان دىلى بىلەن ئىشەنگەن كىشىلەر بۇلۇپ ئۇمۇمي جەھەتتە باش- باشتاقلىق يوق ئىدى. بۇلاڭ- تالاڭ ۋە ئاياللارنى دەپسەندە قىلىشقا قەتئىي يول قويۇلمايتتى. ئەسكەرنىڭ ئاساسى تېما شەكلى يوق، ھەرخىل- ھەر رەڭدە ئۆزى خالىغان، ئومۇمەن بېشىغا قىزىل دوپپا ۋە ياكى قىزىل سەللە يۆگىۋالغان، بايرىقى بولسا دەسلەپ قوزغىلاڭ ئاساسىدا ئاق بايراق ئوتتۇرىسىغا قۇرئاننىڭ «ياردەم ئاللا تەرىپىدىن ۋە غەلبە پات يېقىندا بولىدۇ» دېگەن ئايەت يېزىلغانىدى. رەسمى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن قۇربان ھاجىم قايماق دېگەن سودىگەر كىشى تۈركىيىدىن ئالغاچ كەلگەن ئاي يۇلتۇزلۇق ئۈستىگە يۇقىرىقى ئايەتلەر پۈتۈلگەن ھاۋا رەڭ بىر بايراقنى كۆتۈرگەن. ئەسكەرلەرنىڭ تەلىم- تەربىيە ئىشلىرىغا ئۆز زامانىسىدا قەشقەردە ئابدۇقادىر داموللام ئاچقان مەكتەپتە ئوقۇغان مەھەممەت خان دېگەن كىشى مەسئۇل بولغان. تۈرك ئۇسۇلى (شۇ چاغلاردا ئىستانبۇلچى دەپ ئاتالغان) بىلەن تەربىيلەنگەن بۇ ئەسكەرلەردە يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك بەلگىلىك بىر كىيىم شەكلى يوق ئىدى. كۆپىنچە بېشىغا قىزىل، يېشىل سەللە ئورىۋالغان، ئۇزۇن چاچ قويىۋالغان قىياپەت بىلەن يۈرەتتى.

قورالنىنىشتا ئاساسەن ئۆز كۈچىگە تايانغان. چۈنكى، بىرىنچى قېتىم ئافغانىستانغا يەكەندىن 12 ئات سوۋغا- سالام ۋە كۆپ مىقداردا ئالتۇن ئېلىپ بېرىپ سېتىۋېلىنغان 2000 دانە مىلتىق قامىر تاغلىرىدىكى قاراقچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. خوجىنىياز ھاجىم ئەركەشتامغا رۇسلاردىن قورال ئالغىلى بارىمەن، ياردەم قىلىڭلار دېگەندە- 2000 سەر ئالتۇن ئىمىر ئابدۇللا ئارقىلىق يوللىغان بولسىمۇ كېيىنچە ھاجىم بىلەن ئوتتۇرىدا تۇغۇلغان ئىختىلاپ تۈپەيلى بۇ قورال ئالارغىمۇ ئېگە بولالمىغان. خوتەن رايونىنىڭ مۇھىم ئىقتىسادى مەھسۇلاتى بولغان پىلىچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن يەكەندىن سوپى بەگ ھاجى ۋە غاپپار ھاجى باشچىلىقىدا بىر ھەيئەت قەشقەرگە بېرىپ، رۇس كونسۇلخانىسىغا 3000 سەر ئالتۇن زاكالەت قويۇش شەرتى ئاستىدا توختام تۈزۈم پىلە ئۇرۇقىنى ئېلىپ كىلىپ دېھقانلارغا تارقاتقان، لېكىن مەھسۇلاتنى ماخۇسەن ئالغان. خوتەن رايونىدىكى پۈتۈن ئالتۇن كانلىرىنى ھۆكۈمەت ئۆتكۈزىۋالغان. ئاق خەسەدە پۇل بېسىپ تارقاتقان.

يەكەنگە يۈرۈش

گۇما قەتلئامىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن يەن دوتەيىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن نۇر ئەھمەد قوماندانلىقىدىكى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى پوسكامغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا پوسكام خەلقىمۇ قوزغىلىپ شەھەرنى قولغا چۈشۈرگەنىدى. سۇبىتۇللا مەلۇى 2000 كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن يەكەن كونىشەھەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. شىددەتلىك سوقۇش باشلىنىپ، خوتەن ئەسكەرلىرى قوماندانى سۇبىتۇللا مەۋلىۋى ئۆلىدۇ. قوماندانىنىڭ «شېھىت» بولغانلىقىنى ئاڭلىغان ئەسكەرلەر غەزەپ بىلەن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ غەلىبە قىلىدۇ. قارشى تەرەپ قېچىپ يېڭىشەھەر سېپىل ئىچىگە كىرىۋالىدۇ. قاغىلىقتا قالغان نۇر ئەھمەد ئۆز قىسىملىرى بىلەن يەكەنگە كېلىپ سېپىلنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. يەكەن سېپىلى خېلى مۇستەھكەم بۇلۇپ خوتەنلىكلەردىن مەغلۇپ بولۇپ قاچقان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنىڭ قالدۇقلىرى سېپىل ئىچىگە جايلىشىۋالغانىدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا ئىمىر ئابدۇللا يەكەن قوماندانى قىلىپ تەيىنلىنىپ بىر قانچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ.

بۇ ئارىدا، بۇلاڭچىلىق ۋە ئولجىغا كۆنۈپ قالغان ماجۇڭيىڭنىڭ قەشقەردىكى گۇماشتىسى ماجەنساڭ قىسىمىدىن مارۇلۇڭ 100 دەك ئەسكىرى بىلەن «سىلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق» دەپ خوتەن ئىمىرلارنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. بۇلاردىن گۇمانلانغان ئابدۇللا كۆرۈنۈشتە مېھمان قىلغاندەك مۇئامىلە قىلسىمۇ، ئىچكى جەھەتتىن بۇلارنى كۆزىتىپ تۇرىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئىمىر ئابدۇللا تۆمۈر سىجاڭنىڭ غەلبىسى مۇناسىۋىتى بىلەن تەبرىكلەپ قەشقەرگە بىر ھەيئەت ئەۋەتكەنىدى. تۆمۈر سىجاڭمۇ يەكەنگە ھاپىز لۈيجاڭ باشلىق 600 دەك ياردەم قوشۇنى ئەۋەتكەنىدى. بۇ مۇناسىۋەت ۋە ئالاقە خوتەندىن يوليۇرۇقسىز ئېلىپ بېرىلغانلىقى مەلۇم.

يەكەن مۇھاسىرىسى ئۇزۇن سوزۇلۇپ كەتكەنلىكتىن خوتەن ھۆكۈمىتى ئىككى ياش ئىمىرلارنىڭ تەجرىبىسى ئاز بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، قەشقەر بىلەن بىر ئۇقۇشماسلىق بۇلۇپ قېلىش ئېھتىماللىقىدىن

ئەندىشە قىلغىلى باشلىغاندا ساۋۇت داموللام يەكەنگە ئۆزى بېرىپ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى ئويتۇرىغا قويىدۇ ۋە يەكەنگە قاراپ يولغا چىقىدۇ.

ساۋۇت دامولللام يەكەنگە يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن يەكەن سېپىل ئىچىدىكى قارشى تەرەپ قەشقەردىن كېلىدىغان ياردەمدىن ئۈمىد ئۈزۈپ تەسلىم بولۇشقا ماقۇل بولغانىدى. ساۋۇت داموللامنىڭ يەكەنگە كېلىشىنى ئاڭلىغان قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ قوماندانلىرى ساۋۇت داموللامنى «داغدۇغىلىق مۇراسىم بىلەن قارشى ئالىمىز» دەپ ئەسكەرلىرىنى قوماندانسىز تاشلاپ شەھەر سىرتىغا چىقىپ كېتىدۇ. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مارۇلۇڭنىڭ 100 دەك ئەسكەرلىرى پوستىكى ئەسكەرلەرگە ئوق ئېتىپ بىر قانچىسىنى ئۆلتۈرۈپ قورالىرىنى ئېلىپ سېپىل ئىچىگە كىرىپ ھۆكۈمەت قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىۋالىدۇ. «خوتەنلىكلەرنىڭ كۈچى ئاز، بۈگۈن- ئەتە ماجەنساڭ كۈچلۈك بىر قىسىم بىلەن يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ. قورقماڭلار» دەپ تەسلىم بولۇشقا ھازىرلانغان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنى تەسلىم بولۇشتىن ياندۇرىدۇ. ھەتتا ئۆلار بىلەن بىرلىشىپ بىر قانچە قېتىم سېپىلدىن تاشقىرىغا چىقىپ قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ كۆرگەن بولسىمۇ، مەغلۇپ بولىدۇ. خوتەن قىسىملىرى قورشاۋنى تېخىمۇ چىڭىتىدۇ. 15 كۈن ئېغىر ئەھۋالغا قالغان ھۆكۈمەت قىسىملىرى مارۇلۇڭنىڭ سۆزى يالغان ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئەسلىدىكى شەرتلەرگە ئاساسەن تەسلىم بولايلى دەپ ئاق بايراق چىقىرىدۇ. كېلىشىم بويىچە ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى پۈتۈن قورال- جابدۇق، ئات- ئۇلاغ ۋە ھۆكۈمەت خەزىنىسىنى تاپشۇرۇپ شەھەرنى بوشىتىپ چىقىپ كېتىش ئىدى. ئەمما ماجەنساڭنىڭ ئادەملىرىنىڭ قۇترىتىشى بىلەن بىر قىسىم قورال ۋە خەزىنىنى يوشۇرۇپ ئېلىپ كېتىدىغانلىقى مەلۇم بۇلۇپ قالىدۇ. ئۆمەر ئابدۇللا تۆمۈر سىجاڭغا خەۋەر بېرىپ بۇلارنى يەكەندىن چىقىپ سايىغا بارغاندا يوقىتىش پىلانىنى بىلدۈرىدۇ.

6- ئاينىڭ 16- كۈنى بىرەر مىڭ كىشىلىك ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇلار چۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېتىپ كەلگەندە ئارقىسىدىن 1000 كىشىلىك بىر قىسىم بىلەن قوغلاپ كەلگەن نۇر ئەھمەد ئۇلارنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىدۇ. ساق قالغانلىرى قىزىلغا قاراپ قاچىدۇ. قىزىلغا بارغاندا بۇلارنى يوقىتىش ئۈچۈن قەشقەردىن كەلگەن تۆمۈر سىجاڭنىڭ 400 ئەسكىرى يېتىپ كېلىپ ئىككى تەرەپتىن قورشاپ پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. قالغان بىرەر يۈز ئادەمى قېچىپ يېڭىسارغا كەلگەندە ئەھمەدخان لۈيجاڭ ئۆلتۈرۈلۈپ تۈگىتىدۇ.

ئۆمەر ئابدۇللانىڭ قەشقەر سەپىرى ۋە ئاقىۋىتى

تۆمۈر سىجاڭدىن نارازى بۇلۇپ تۇرىۋاتقان بىر قىسىم كىشىلەر خوتەنلىكلەرنىڭ يەكەن غەلىبىسىدىن كېيىن خوتەن بىلەن بىرلىشىش ۋە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم ئەزاسى بولغان ساۋۇت داموللامنى خوتەننىڭ ئەسكىرىي ياردىمى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ تەختكە چىقىشنى تەكلىپ قىلىشقا باشلىدى. م. ئى. بۈغرا دەسلەپتە بۇنىڭغا قوشۇلمىغان بولسىمۇ، ساۋۇت داموللامنىڭ قاتتىق تۇرۇۋېلىشى بىلەن ۋە قەشقەردىكى تۆمۈر سىجاڭغا قارشى پىتنىخورلارنىڭ ئارقا- ئارقىدىن مەخپىي ئادەم يوللاپ، «قەشقەر

ھازىر تاۋاقتىكى تەييار ئاشتەك» دەپ رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن خوتەن ھۆكۈمىتى بۇ پىلانغا ماقۇل دەيدۇ. م. ئى. بۇغرا تۈركىيىدە نەشر قىلغان «كۈرەش خاتىرىلىرى» (مۇجادىلە خاتىراتي) دېگەن ئەسىرىدە بۇ ھادىسە توغرىلىق مۇنداق دەيدۇ. «بۇ ئىش خوتەن ھۆكۈمىتىگە تارىخ بويىچە بىر مەلۇمات ۋە غايەت چوڭ خاتالىق ئىدى. چۈنكى، بۇ ۋەقە ئىنقىلاب تولۇق غەلىبە قىلمىغان شارائىتتا ھەر ئىككى تەرەپ ئېخىمۇ كۈچ توپلاپ قۇدرەتلىك بولۇشىنىڭ ئەكسىچە، ئىككى مىللىي كۈچ بىر-بىرلىرىگە قارشى ئۇرۇشۇپ خېلى مۇنتىزىم كۈچكە ئىگە بۇلۇپ قالغان خوتەن قىسىملىرىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە زەئىپلىشىشىگە ۋە زور كۈچ چىقىرىپ تۇرغان تۆمۈر سىجاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تامامەن پاراكەندە بولۇشىغا سەۋەب بولدى بۇ ئايلىق ۋە بەش ئايلىق بۇ ئىچكى ئۇرۇش دۈشمەن تەرەپكە ھېچ كۈتمىگەن بىر پۇرسەت يارىتىپ بەردى».

1933- يىل 7- ئاينىڭ 17- كۈنى ئىمىر ئابدۇللا ۋە ساۋۇت داموللام باشچىلىقىدا 2000 كىشىلىك بىر قوشۇن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. تۆمۈر سىجاڭغا:«بىز سىلەرگە ياردەم قىلىپ قەشقەر پېڭشەھەردىكى ماجەنساڭ قىسىملىرىنى يوقىتىپ، خاتىرجەم بۇلۇپ بىرلىشىپ خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن تەييارلىنىشقا قەشقەرگە بارىمىز» دەپ خەۋەر يوللايدۇ. بۇ ئارىدا يەكەندە تۇرۇۋاتقان تۆمۈرنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى ھاپىزنى 500 ئەسكىرى بىلەن يەكەندە قويۇپ ماڭىدۇ. مانا بۇ تەجرىبىسىزلىك خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ يوقىلىشىغا سەۋەب بولغان ئامىللاردىن بىرى بۇلۇپ قالىدۇ.

ئىمىر ئابدۇللا ۋە ساۋۇت داموللام يېڭىسارغا كەلگەندە تۆمۈر سىجاڭ قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن بۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىدۇ. ئەمەلىيەتتە تۆمۈر سىجاڭ ساۋۇت داموللامنىڭ بۇ سەپىرىدىن كۆپ ئەندىشىلەنگەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇلارنىڭ قەشقەرگە كىرمەسلىكىنى تەلەپ قىلىدۇ. «ماجەنساڭنى يوقىتىشقا كۈچۈم يېتىدۇ. ئىچكى تازىلاشنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن تۈگىتىپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن خوتەن- قەشقەر بىرلىشىش پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرساق، ھازىرچە يېڭىسارنىڭ سانىياز ئۆستىڭى ئىككى تەرەپنىڭ چېگرىسى بۇلۇپ تۇرسۇن» دېگەن تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئىمىر ئابدۇللا ئىككىلىنىپ تۇرغاندا ساۋۇت داموللام بۇنى تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئاجىزلىقى دەپ تونۇپ قەشقەرگە كىرىشكە چىڭ تۇرۇۋالىدۇ.

7- ئاينىڭ 22- كۈنى قەشقەرگە كىرگەن ساۋۇت داموللام ۋە ئابدۇللالارنى قەشقەر خەلقى ۋە دىنىي كىشىلەر قىزغىن قارشى ئالىدۇ. بۇ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئېخىمۇ غەزىپىنى قوزغايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، تۆمۈر سىجاڭ ماجەنساڭغا پاسسىپ، ساۋۇت داموللام ۋە خوتەنلىكلەرگە ئاكتىپ قارشى تۇرۇشقا باشلايدۇ. بۇ ئارىدا يەكەندە قالغان ھاپىز بىلەن نۇر ئەھمەد ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىشلەر داۋام قىلماقتا ئىدى. 8- ئاينىڭ 15- كۈنى تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى تارقاق ئورۇنلاشقان ۋە خەۋەرسىز ياتقان خوتەن ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ قورالسىزلاندۇرىدۇ. ئىمىر ئابدۇللا ۋە ساۋۇت داموللامنى قولغا

ئالدۇ. ئەسكەرلىرنى بۆلاپ- تالاپ شەھەردىن ھەيدەپ چىقىرىدۇ. بۇلار ئاچ- يالىڭاچ ھالدا تارقىلىپ كېتىدۇ.

8- ئاينىڭ 28- كۈنى يەكەندە ھاپىز نۇر ئەھمەدنى ۋە بىر قانچە قوماندانلىرنى تۇتۇۋېلىپ قورالسىزلاندۇرۇپ، شۇ كۈنى ھاپىز قاغىلىققا يۈرۈش قىلىپ، شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ ۋە گۇمىغا ئەسكەر يوللايدۇ.

م. ئى. بۇغرا تۆمۈر بىلەن بۇ ئىتتىپاقسىزلىقنى تىنچلىق يولى ئارقىلىق ھەل قىلىش نىيىتى بىلەن قاراقاشلىق ئىشان قارى ھاجى باشچىلىقىدا بىر ھەيئەتنى گۇمىغا يوللايدۇ. زاڭگۇيغا بارغاندا بۇ ئىشان خوتەن ھۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرۈپ ھاپىز تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. قەشقەردىكى ئوغلى غولام قادىر تۆمۈر سىجاڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسكىرى ئەھۋالىدىن مەلۇمات بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، خوتەن ھۆكۈمىتىگە ھاپىزنىڭ قۇۋۋىتى 3000 كىشىلىك غايەت زور بىر كۈچ دەپ يالغان خەۋەر يوللاپ قورقىتىپ چېكىنىشكە دەۋەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھاپىز ھېچقانداق قارشىلىقسىز 9- ئاينىڭ 1- كۈنى قاراقاشنىڭ زاۋا دېگەن جايىغىچە قوغلاپ كېلىدۇ.

شۇ كۈنى م. ئى. بۇغرا پۈتۈن كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ھاپىزنىڭ ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدۇ. ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرى ھەممىسى دېگۈدەك ئۆلتۈرۈلگەن، يارىلانغان ۋە ئەسىرگە ئېلىنغاندى. ھاپىز شۇ قاچقان پېتى قەشقەرگە كېلىپ توختايدۇ. بۇ دەل تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. ھاپىزنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن م. ئى. بۇغرا قاغىلىقنى قارشىلىقسىز قايتۇرۇۋالىدۇ ۋە خوتەن ھۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرۈپ ھاپىزغا ئۆتۈپ كەتكەن ساۋۇرخان ئىشان باشلىق بىر قانچە كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، پوسكامغا يېتىپ كېلىدۇ. ھاپىزنىڭ مۇئاۋىنى بۇنى ئاڭلاپ قورقۇپ كېتىپ يەكەندە قولغا ئالغان نۇر ئەھمەدنى قويۇپ بېرىدۇ. ئابدۇللامۇ تۆمۈر سىجاڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ نەزەربەند قىلىنغان يەردىن قېچىپ پوسكامغا كېلىپ، ئەسكەرلىرنى رەتلەپ، خوتەندىن كەلگەن قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ يەكەنگە ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە بىر سائەت ئىچىدە يەكەننى قولغا ئالىدۇ. شۇنداق قىلىپ 10- ئاينىڭ 13- كۈنى يەكەن ئىككىنچى قېتىم خوتەنلىكلەرنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. دېمەك، خوتەن بىلەن تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قانلىق پاجىئەلەرنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت.

تۆمۈر سىجاڭ ئۆلگەندىن كېيىن ساۋۇت داموللام يوشۇرۇنۇپ ياتقان يېرىدىن چىقىپ يەنە ھەرىكەتلىنىشكە باشلايدۇ. بۇ قېتىم خوتەن تەرەپتىن، ماجەنساڭ قىسىملىرىغا قارشى ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى ماموت سىجاڭ، ساۋۇت داموللام ۋە ئىمىر ئابدۇللانىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى بىلەن سوقۇش باشلايدۇ. پىلموت ۋە منامىيوتلا بىلەن قوراللانغان ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى ئۇلارنى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. ئىمىر ئابدۇللا بىر قانچە ھەسسە كۈچلۈك دۈشمەننىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرغان

بولسىمۇ، ئاخىرى مەغلۇپ بۇلۇپ 400 دەك ئەسكىرى بىلەن شېھىت بولىدۇ. بۇ ئەھۋال ئاستىدا ماھمۇت سىجاڭ ۋە ساۋۇت داموللام كۆكراۋاتقا چېكىنىدۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى قەشقەر يېڭىسارىدا قورشاۋدا قالغان نۇر ئەھمەدكە ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىغا پۈتۈن كۈچى بىلەن ھۇجۇم باشلايدۇ، لېكىن سېپىلغا يېقىنمۇ بارالمايدۇ. ماھمۇت سىجاڭ پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ نۇر ئەھمەدنى قورشاۋدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى ئارقا تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولۇپ غەلىبە قىلىشقا ئاز قالغان بىر پەيتتە ھاپىز تۇيۇقسىزلا ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قورشاۋنى بوشىتىپ ئارقىغا چېكىنىدۇ. بۇ پۇرسەتنى كۈتۈپ تۇرغان ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ بىرلەشكەن قوشۇننى تارمار قىلىدۇ.

17 كۈنگىچە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ توپقا تۇتۇشىغا بەرداشلىق بەرگەن نۇر ئەھمەد (ئۆمەر ساھىب) تىللاردا داستان بولغۇدەك قەھرىمانلىق بىلەن دۈشمەن ئۈستىگە ئېتىلىپ بېرىپ شېھىت بولىدۇ. 23 كۈنلۈك بۇ ئۇرۇشتا خوتەن قىسىملىرىدىن 4200 كىشى ئۆلىدۇ ۋە يارىدار بولىدۇ. ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىمۇ ھېچ كۆرۈلۈپ باقمىغان چىقىمغا ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ شەپىسى كېلىش بىلەنلا شەھەرنى تاشلاپ قاچىدىغانلارغا كۆنۈپ قالغان ماجۇڭيىڭنىڭ قوماندانلىرى بۇ غەلىبىلەردىن بەكمۇ خۇشاللىنىپ ئىككى دانە كېسىلگەن باشنى- ئۆمەر ساھىب ۋە شامەنسۇرنىڭ باشلىرى دەپ قەشقەر دەرۋازىسىغا ئېسىپ خەلقنى دەھشەتكە سالىدۇ. لېكىن بۇ باشتىن بىرى خوتەن قىسىملىرىدا خىزمەت قىلغان ئاۋغانلاردىن باز مەھەممەت ۋە يەنە بىرى يۈز بېشى (لىيەنجاڭ) ھاشىم شامەردان دېگەن كىشىلەرنىڭ ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. يېڭىسار مەغلۇبىيىتى ۋە بۇ ئىككى مەشھۇر قوماندانىنىڭ ئۆلۈمى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىغا ئېغىر بىر زەربە بولدى. خوتەن خەلقى شامەنسۇر ۋە ئۆمەر ساھىبلارنى ئەسلەپ قوشاقچىلارنىڭ ئۆلارنى مەدھىيىلەپ قوشقان قوشاقلىرىنى كۆز ياشلىرى بىلەن ئاڭلىغان. ھەتتا بۇ ئىككىسىنىڭ غايىب بۇلۇپ كەتكەنلىكى، جەسەتلىرىنىڭمۇ تېپىلمىغانلىقى رىۋايەت قىلىنغان ھېكايىلەر تارقالغان، بولۇپمۇ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى ئاسقان ئىككى دانە كېسىلگەن باشنىڭ باشقا كىشىلەرنىڭ بۇلۇپ چىقىشى بۇ سۆزلەرنىڭ تېخىمۇ ئاساسلىق بولۇشىغا سەۋەب بولغان. ئەينىدىن ئىسمىلىك بىر ئادەم يۈزىگە نىقاب تارتىۋېلىپ مەن «شامەنسۇر» دەپ ئادەم توپلاپ، خوتەن تاغلىرىدا بىر قانچە ۋاقىت ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى بىلەن پارتىزانلىق سوقۇش ئېلىپ بېرىپ، كېيىنچە ھىندىستانغا ئۆتۈپ كەتكەندە سىرى پاش بۇلۇپ قالغان.

خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ يىقىلىشى

يېڭىسار مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن م. ئى. بۇغرا، ماھمۇت سىجاڭ ۋە خۇجىنىياز ھاجىم بىلەن بىرلىشىپ يەكەندە بۆلۈنۈپ كەتكەن قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ساۋۇت داموللام بىلەن خوتەننى بازا قىلىپ ماجۇڭيىەن قىسىملىرىغا قارشى مۇداپىئە پىلانىنى تۈزۈش مەقسىتىدە خوجىنىياز ھاجىم بىلەن يۈزمۇ يۈز كۆرۈشىدۇ. لېكىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ روسىيە بىلەن بىرلىشىپ شىڭ شىسەينىڭ بۇيرۇقى بىلەن ساۋۇت

داموللام، م. ئى. بۇغرا ۋە باشقا بىر قانچە كىشىنى تۇتۇپ يوقىتىش پىلانى سىزىلىپ قالىدۇ. م. ئى. بۇغرا غاپپار ھاجىنى ئۆز ئورنىدا ياتقۇزۇپ قويۇپ كېچىسى يوشۇرۇنچە خوتەنگە قېچىپ كېتىدۇ. ساۋۇت داموللام بىلەن سۇلتان بەگنى مامۇت سىجاڭ قولغا ئالىدۇ.

1934- يىل 6- ئاينىڭ 15- كۈنى ماجۇڭيىڭنىڭ ماخۇسەن باشچىلىقىدىكى 8000 كىشىلىك قوشۇنى شىڭ شىسەي ۋە روسلارنىڭ زەربىسىدىن تارمار بولۇپ قېچىپ خوتەنگە باستۇرۇپ كىرىدۇ، ئەسلىدە ماخۇسەن قىسملىرى خوتەن، چەرچەن ئارقىلىق دۇڭخۇاڭ ۋە گەنسۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىش پىلانى بىلەن جەنۇبقا قاراپ چېكىنگەنىدى. خوتەن ھۆكۈمىتى بۇ چاغدا غالجىرلاشقان ۋە ئاخىرقى جان تالىشىۋاتقان ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ كەڭ- كۆلەمدە بۇلاڭ- تالاڭ ۋە قەتلىئام يۈرگۈزۈش ئېھتىماللىنى كۆزدە تۇتۇپ ئالدىنى توسۇپ مۇداپىئەگە ھازىرلىنىدۇ. 6-ئاينىڭ 23- كۈنى زاۋا سوققۇشىدا خوتەن قىسملىرى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. ماخۇسەن خوتەننى ئىشغال قىلىدۇ. مىلىك ھەزرەت تەسلىم بولىدۇ. م. ئى. بۇغرا 300 دەك ئادەملىرى بىلەن قېچىپ قاراقۇرۇم تاغىنىڭ يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ قايتا ئادەم توپلاپ پارتىزانلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ قارشىلىق قىلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ماخۇن قىسملىرى ئۇلارنى قوغلاپ يۈرۈپ ئارام بەرمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1934- يىل 7- ئاينىڭ 26- كۈنى يېنىدا قالغان 20 دەك ھەمراھلىرى بىلەن شەيدۇللا ئارقىلىق ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ۋە خوتەن ھۆكۈمىتى

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئوسمان ئېلى قەشقەردىكى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىدۇ. بۇ چاغدا ساۋۇت داموللام يوشۇرۇنغان يېرىدىن چىقىپ ئوسمان ئېلىنى ھىمايە قىلىپ مۇناسىۋەتنى ياخشىلايدۇ. قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئابرويلۇق خوتەنلىكلەرنى، قەشقەرلىك بىر قىسىم سودىگەر ۋە ئۆزبېكلەرنى يىغىپ تارتىپ خوتەن بىلەن ئالاقە باغلاش جەمئىيىتى دېگەنگە ئوخشاش نام بىلەن بىر تەشكىلات قۇرىدۇ. بۇلارنىڭ مەقسىتى، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ مەۋجۇت ئۈستۈنلىكى ۋە بىر قەدەر مۇنتىزىم ئەسكىرىي كۈچىدىن پايدىلىنىپ قەشقەر بىلەن خوتەننى بىرلەشتۈرۈپ بىر ھۆكۈمەت قۇرۇش ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ پۈتۈن چىقىملىرىنى خوتەن ھۆكۈمىتى مەسئۇل بولۇپ ياردەم قىلغان. بۇ ئارىدا ئوسمان ئېلىدىن نارازى بولۇپ تۇرغان بىر قىسىم ئەسكىرى ئەمەلدارلارمۇ يوشۇرۇنچە بۇ تەشكىلاتقا ھېسداشلىق بىلدۈرمەكتە ئىدى. ئوسمان ئېلى تۇرمۇش ۋە ئىستىلدىكى چىرىكلىكى سەۋەبىدىن ئىككى ئاي ئىچىدە غۇلاپ چۈشتى. ئاندىن ئۇراز بېك ۋە ساۋۇت داموللام ئوتتۇرىغا چىقىپ خوتەن جەمئىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قەشقەردە ئۆز ئالدىغا «ھۆكۈمەت» قۇردى.

شۇ كۈنلەردە تۈركىيىدىن كەلگەن بەزى كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى ئاكتىپلىشىپ ساۋۇت داموللامغا

مەسلىھەت كۆرسىتىپ، ھەربىي ۋە بەزى مەمۇرىي ئىشلارغا ئارىلاشقىلى باشلىغانىدى. م. ئى. بۇغرا ۋە خوجنىياز ھاجىلارنىڭ رازىلىقىنى ئالماي تۇرۇپ، ساۋۇت داموللام 1933- يىل 11-ئاينىڭ 12-كۈنى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ خوجنىياز ھاجىنى رەئىس جۇمھۇر دەپ ئېلان قىلدى. مەيلى م. ئى. بۇغرا ھۆكۈمىتى بولسۇن، مەيلى خوجنىياز ھاجى بولسۇن، بۇ ھۆكۈمەتنى رەسمىي ئېتىراپ قىلمايدۇ، ۋەزىيەت ۋە چوڭ ئىتتىپاقلىقنى كۆزدە تۇتۇپ ئاشكارا قارشى چىقمايدۇ. م. ئى. بۇغرا بۇنى شۇ زاماندا مۇنداق دەپ تەھلىل قىلغان: پۈتۈن يۇرتتا تېخى بىر ئىدىيۋى بىرلىك مەيدانغا كەلمىگەن بىر زاماندا بۇنداق بىر ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇن ئەمەس. ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى ئۇچ كىشىدىن باشقىلىرى ئەسلىدىكى ئىنقىلابى ھەيئەتتىن بولماستىن مەجھۇل ئادەملەر بولۇپ، ئىشەنچلىك كىشلەردىن ئەمەس.

خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ چەتئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت مەسلىسى

شىنجاڭدا شۇ يىللاردا يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلار توغرىسىدا چەتئەلدە يېزىلغان ماقالە ۋە خاتىرىلەردە خوتەن ئىنقىلابىنىڭ چەتئەلنىڭ قولى ۋە كۇشكۇرتىشى بىلەن مەيدانغا كەلگەنلىكى توغرۇلۇق ماتېرىيال يوق.

م. ئى. بۇغرا چەتئەلدىكى ھايات زاماندا يازغان ئەسەرلىرىدە بۇ قوزغىلاڭنىڭ پەقەت خەلقنىڭ خەنزۇ ھۆكۈمران سىنىپقا قارشى بولغان مىللى ۋە دىنىي ھېسسىياتلىرىغا تايىنىپ ئېلىپ بارغانلىقىنى يازىدۇ ۋە قىسقىچە بىر ۋاقىتتا خەلق ئىچىدىن 20- 25 مىڭدەك قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئۆزلۈكىدىن مەيدانغا كېلىشىنى بۇنىڭغا ئاساس قىلىپ كۆرسىتىدۇ.

شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى يەرلىرىدە يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلارنىڭ ئاساسىي ئوبيېكتى يەرلىك خەنزۇ ھۆكۈمران سىنىپى ئىدى. مەركەز (نەنجىڭ ھۆكۈمىتى) بىلەن ئالاقىلىشىپ شىنجاڭ مەسلىسىنى ھەل قىلىش ۋە مۇختارىيەتلىك بىر شەكىلنى تەكلىپ قىلىشنى ئۈمىد قىلىپ، ئاخىرقى كۈنلەرگىچە بايراقلىرىنى جۇڭگوچە خەت ۋە شەكىلدە تۇتقان، ھۆكۈمەت ۋە ئەسكىرىي تۈزۈم- ئاتالغۇلارنىمۇ خەنزۇچە قوللانغانلارمۇ بولدى، ھەتتا باج ئېلىش مەمۇرىي تۈزۈملىرىنىمۇ ئۆزگەرتمىگەن.

م. ئى. بۇغرامۇ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقە قىلىش يوللىرىنى ئىزدەپ كۆرگەن. لېكىن شۇ چاغدىكى ۋەزىيەت، جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىك ۋە مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ شىنجاڭغا تۇتقان خاتا سىياستى بۇنىڭغا يول بەرمىگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن «خوتەن ھۆكۈمىتى»، «باشقا ھۆكۈمەتلەر» نىڭ ئەكسىنچە پۈتۈن كونا تۈزۈملەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ،ئىسلام شەرئىتى ئاساسى قانۇن بولدى. بايرىقى تۈرك ئىسلام بايرىقى بولۇپ، ئەسكىرىي ئۇنۋان ۋە ئاتالغۇلار تۈركچە ۋە پارسچە ئىدى.

مەسلەن: ئەسكەرلەردە يۈز بېشى ۋە ئىمىر ئەسكەر دېگەنلەرگە ئوخشاش. قوشنا دۆلەتلەردىن ئافغانىستان ۋە ھىندىستان (ئىنگلىزلار) بىلەن ئالاقە باغلاپ ياردەم تەلەپ قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ ھىندىستان تەرەپتىن ھېچقانداق ئىنكاس بولمىغان، لېكىن شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق بەزەن ئىنگلىز

پۇقرالىرىنىڭ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇشى، بەزىلەرنىڭ خېلى مۇھىم رول ئوينىشى ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى (چۈنكى مۇسۇلمان بولغان كىشىنىڭ جىھاتقا قاتنىششى پەرز) ۋە يەرلىك خەلققە ئاساسەن سىڭىپ كەتكەن تەقدىرداشلىقتىن ئىبارەت بۇلۇپ، ئۇلار ھەرقانداق دۆلەت ۋە تەشكىلاتقا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ.

ئافغانىستان گەرچە خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىغا كۆتكەن ياردەمنى قىلالمىسىمۇ، دىنداشلىق ۋە سودىگەرلەرنىڭ قۇيۇق بېرىپ- كېلىشلىرى جەھەتتىن ئەخلاقى جەھەتتە بولسىمۇ بىر يېقىنلىق بار ئىدى. م. ئى. بۇغرا پوسكامدا تۇرغان كۈنلىرىدە (1933- يىلى 11- ئاي) قۇربان ئابدۇللا ۋە ميان ھەسەنخان ئىسىملىك ئىككى كىشىنى بىر ھەيئەت سۈپىتى بىلەن ياردەم سوراپ ئافغانىستانغا يوللىغان. بۇلار ئەسلىدە ئاۋغات مىللىتىدىن بۇلۇپ يەكەندە يەرلىشىپ قالغان، ئافغانىستاندىمۇ ئۇرۇق- تۇغقانلىرى بار كىشىلەر ئىدى. كېيىنكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئافغانىستان ھۆكۈمىتى بۇلارنى قىزغىن قۇبۇل قىلىپ ھېسداشلىق قىلغان بولسىمۇ لېكىن ئەمەلىي بىر نەتىجىگە ئېرىشكۈچە خوتەن ھۆكۈمىتى يىقىلغان.

تۈركىيە بىلەن خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قوزغىلاڭ ئالدى ۋە كەيىندە ئالاقە باغلىغانلىق ھەققىدە مەيلى يۈرت ئىچى ۋە ياكى چەتئەلدىكى ماتېرىياللاردا ئاساسلىق بىر پاكىت يوق. شۇ زامانلاردا خوتەن ۋە باشقا يەرلەردە ئوتتۇرىغا چىققان تۈرك كىشىلىرى بىر شەخسى ماھىيەتكە ئىگە كىشىلەر ئىكەنلىكى ۋە تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە مەنسۇپ كىشىلەر ئەمەسلىكى، م. ئى. بۇغرا تۈركىيىگە كەلگەندىن كېيىن تېخىمۇ ئاشكارە بولغان.

ئاخىرقى سۆز

ۋەقەلىكنىڭ ئەڭ توغرا خۇلاسىسىنى دائىم تارىخلا چىقىرالايدۇ. مەن ئۆزۈمنىڭ يۇقۇرىدىكى ئەسلىمىلىرىمگە- يەنى كۆرگەن، ئاڭلىغان ۋە بىر ئاز بولسىمۇ ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش- تەتقىقاتلىرىمغا ئاساسەن شەخسى كۆز- قارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويىمەن:

قۇمۇل ۋە خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ ئەسلي يۆنىلىشى ۋە ماھىيىتىنى بىر- بىرىدىن ئايرىم خاراكتېردە تەسۋىرلەش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. يەنى بىرىنى خەلق قوزغىلىڭى ۋەتەن بىرلىكىنى قوغداشنى مەقسەت قىلغان، بىرىنى بولسا جاھانگىرلارنىڭ قۇتىرتىشى بىلەن ۋەتەن بىرلىكىنى پارچىلاش دەپ تەبىر بېرىش تېخىمۇ خاتا. قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ ئۇنداق ياكى مۇنداق يۆنىلىش خاتالىقىغا قاراپ قوزغىلاڭنىڭ مىللى زۇلۇم ۋە تەڭسىزلىككە قارشى ھەققانىي بىر ئىسيان ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ نۇقتىنى يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ. م. ئى. بۇغرانىڭ سىياسى ۋە شەخسى ھاياتىدا چەتئەلگە باغلانغان ياكى شەخسى مەنپەئەت ۋە ئابروينى بىرىنچى ئورۇنغا قويغان يېرى يوق. مەيلى ئۇنىڭ خوتەن قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلىش جەريانىدا بولسۇن ۋە ياكى چەتئەلدىكى ھاياتى ھەم يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى سىياسى پائالىيەتلىرىدە بولسۇن بۇنى ئوچۇق كۆرىۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ

ئۈچۈن خوتەن قوزغىلىڭى ۋە ياكى م. ئى. بۇغرانىڭ «شەرقىي تۈركىستان»، «چىن تۈركىستان» دەۋرلىرىنى جاھانگىرلارنىڭ قولى ۋە قۇترىتىشى دەپ باھا بېرىش بىر تەرەپلىمىلىك كۆز- قاراشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

" شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى " نىڭ 17- سانىدىن ئېلىندى

تۈگىدى

بايانات : >>ئۇيغۇر ئېلكىتاب گۇرۇپپىسى<< تۈزۈپ چىققان ھەرقانداق ئېلكىتابنىڭ ئەسلى ماتىرىيالىنىڭ ئاپتۇرلۇق ھوقۇقى شۇ ماتېرىيال يوللانغان توربەت ھەم شۇ توربەتكە يوللىغۇچى ئاپتورغا مەنسۇپ !!!

>>ئۇيغۇر ئېلكىتاب گۇرۇپپىسى<< تۈزۈپ چىققان ئېلكىتابلار پەقەت ئۆگىنىش ۋە بىرقىسىم پايدىلانغۇچىلارنىڭ ئوقۇپ پايدىلىنىشى ئۈچۈن تورغا يوللاندى ، ئۇنىڭدىن باشقا سودا ئىشلىرى قاتارلىقلارغا ئىشلىتىش مەنئىي قىلىنىدۇ . ئەگەر قانۇنسىز باشقا ساھەلەردە ئىشلىتىلىپ بىرەر ئاقىۋەت كېلىپ چىقسا بارلىق ئاقىۋەتكە شۇ ئىشلەتكۈچى ئۆزى مەسئول بولىدۇ . >>ئۇيغۇر ئېلكىتاب گۇرۇپپىسى<< بۇ جەھەتتە ھېچقانداق مەسئولىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالمايدۇ !!!!!

يۇقىرىقىلاردىن باشقا >>ئۇيغۇر ئېلكىتاب گۇرۇپپىسى<< تۈزگەن ھەرقانداق ئېلكىتابقا نىسبەتەن پىكىر-تەلەپلىرىڭىز بولسا >>ئۇيغۇر ئېلكىتاب گۇرۇپپىسى<< بىلەن بىۋاستە ئالاقىلاشسىڭىز بولىدۇ .

>>ئۇيغۇر ئېلكىتاب گۇرۇپپىسى<< نىڭ QQ توپى : 55451683

2008 - يىلى 1-ئاينىڭ31-كۈنى

شەندۈك---جىنەن